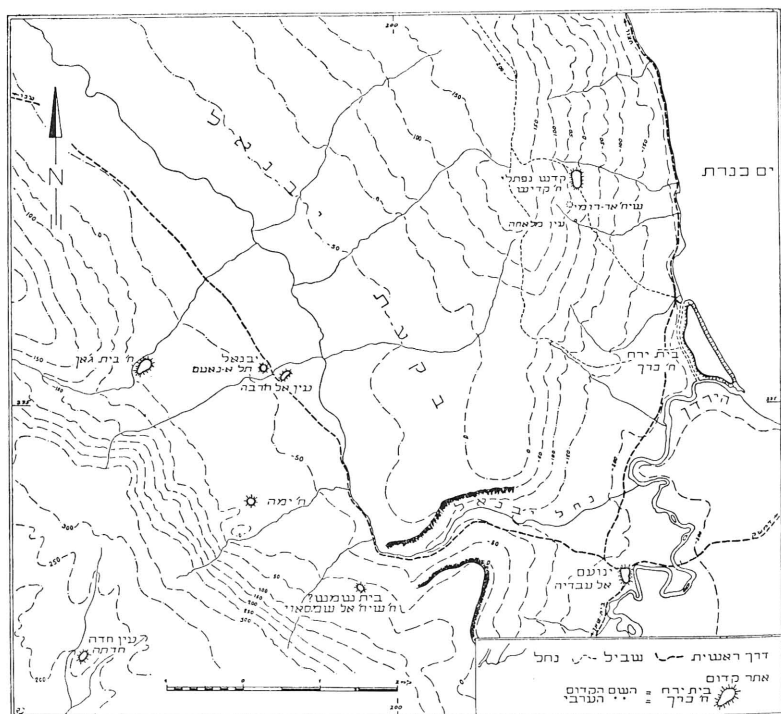

ח'רבת קדיש — קדש-נפתלי

מאת
מ. כוכבי

כ־500 מ' בקוֹהאוּוּר, ממזרח למוֹשְׁבָה פוּרְיָה, על אחת הטרַאסוֹת המוֹעֲטוֹת שבמִדְרוֹן הַתְּלֹל הַיּוֹרֵד אֶל הַכְּנֶרֶת, נִמְצָא אֶתֶר קִדּוֹם גָּדוֹל לַמְדִי. הַיִּדּוּעַ בִּשְׁמוֹ הָעֶרֶבִי: ח'רבת אל-קַדִּישׁ (Kh. al Qadish; נ.צ. 2023.2378; וְרָאָה מִפָּה¹).

1. המפה שורטטה על-ידי ד"ר י. קולודני; ציורי-החרסים הוכנו על-ידי רחל חכלילי; וצילומי-החרסים — על-ידי ד. חריס. תודתי העמוקה בתונה להם.

מקומו של האתר וכן שמו הערבי ידועים לנו מאז נרשם בסקר של הקרן הבריטית לחקירת ארץ־ישראל בשנות השבעים של המאה שעברה. כבר בזמן עריכת הסקר הועלתה על־ידי קונדר הצעה לזהותו עם קדש־נפתלי. שבה ריכזו ברק בן־אבינועם את צבאו למלחמה בסיסרא (שופ' ד, ו—י)².

בשנים שלאחר־מכן ביקרו במקום כמה חוקרים, שמקצתם חזרו על הצעת הזיהוי של קונדר³, אך הראשון, והיחיד עד כה, שליקט חרסים באתר היה סאריסאלו. הוא הגדיר את המקום כחורבה מן התקופה הרומית־ביזאנטית, אף־כי נטה לייחס חלק מן החרסים שמצא לתקופות הברזל והברונזה⁴. תיאורו והגדרתו של סאריסאלו עוררו בעיות חמורות, ואף י. פרס והד"ר י. אהרונז, שחידשו את השערת הזיהוי, התחבטו הרבה בדבר⁵. לפי הצעתו של הד"ר אהרונז, ביקרתי במקום בסוף הקיץ 1959, לאחר שריפת הצמחייה הקוצנית הגבוהה של החורבה ולפני ירידת הגשמים, הואיל וזו היא העונה היחידה שבה אפשר ללקט חרסים ללא הפרעה. כעבור חודש נערך כאן סיור שני, בהשתתפותו של הד"ר אהרונז, ובקיץ 1960 — סיור שלישי. תוצאות הסקרים מסוכמות להלן.

תיאור האתר (ראה המפה)

בצד הדרומי־מערבי של ים כנרת, בין נחל ארבל (ואדי אל־חמאם) מצפון לבין נחל יבנאל (ואדי פג'אס) מדרום, מתנשא מתלול זקוף ביותר. בין חוף־הכנרת שלמרגלותיו לרמת־פורייה שעליו קיים הבדל־גובה של 400 מ' במרחק 2 ק"מ בלבד. לאורך האגם נותר חוף צר, שרחבו אינו עולה על כמה עשרות מטרים. תוואי־הדרכים מותאם לאפיו של האיזור: לאורך החוף הצר, בעמקי הנחלים ועל גבי הרכס. לפיכך היתה ח'רבת קדיש שבמרכזו של המתלול, על

2. C. R. Conder, *Tent Work in Palestine*, II, London 1879, p. 181.
3. V. Guérin, *La Description de la Palestine, la Galilée*, I, Paris 1880, pp. 273—275; R. de Haas, *Galilee: A Historical and Geographical Description of Lake Galilee and Surroundings*, Jerusalem 1933, pp. 280—285.
4. A. Saaristo, *The Boundary Between Issachar and Naphtali*, Helsinki 1927, pp. 82—84.

5. י. פרס, קדש נפתלי ואלון בצעננים, ידיעות, א/ג, תרצ"ד, עמ' 26—31;
י. אהרונז, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז, עמ' 98—101.

קוֹה־גובה 25+. מרוחקת מהדרכים העיקריות שעברו באיזור⁶. רק עם סלילת הכביש, המקשר את אכסניית־הנוער של פורייה עם הכביש טבריה—עמק־הירדן, נתאפשרה גישה נוחה למקום, הנמצא עכשיו בריחוק של כ־100 מ' מאחד מפיתוליו החדים של הכביש החדש.

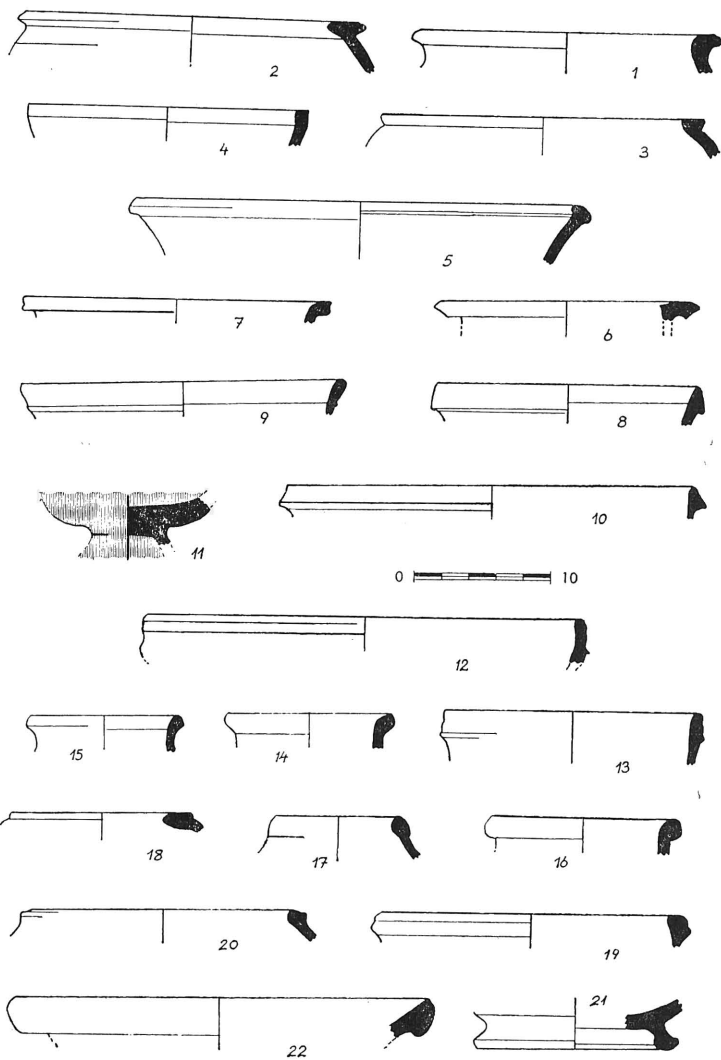
לאחר עצמו אין הצביון האפייני של תל מלאכותי, המתרומם מעל פני סביבתו. על פני שטח של כ־100 מ' ממזרח למערב וכ־200 מ' מצפון לדרום נראים שרידי מבנים, שכמעט כולם עשויים מאבן־הבזלת המקומית. אלה הם שרידי היישוב המאוחר וחורבותיו, שתוארו על־ידי גרין ודה האז⁷. בין שרידי הבניינים המאוחרים, שהם מאבני־גוויל ואבני־שדה, אפשר להבחין באבני־בזלת גדולות מסותתות, שהן ודאי קדומות הרבה יותר, שהיו בחלקן בשימוש משני במבנים המאוחרים, כאבני־סף, עמודים וכדומה (לוח ה, 2).

שדה־החורבות מתנשא, כאמור, רק כמה מטרים מעל סביבתו (לוח ה, 1), אך מפוזרים עליו חרסים קדומים בשפע. חרסים מן התקופות שלפני התקופה הביזאנטית נמצאים בריכוזים גדולים גם במרחק ניכר מדרום לשדה־החורבות וכן במדרון שמתחתיו, הבנוי כאן טראסות צרות. באמצעות סקר על פני השטח בלבד אין בידנו לקבוע את ממדי היישוב הקדום. הנסיונות לעקוב אחר קווי חומות, אף בעזרת צילומי־אוויר, לא עלו יפה. ניתן להניח, לנוכח תפוצתם הרבה של ריכוזי החרסים הקדומים, ששטחו של היישוב הקדום עלה על זה של המאוחר, אם־כי אין בכך משום הוכחה, שהאיזור היה מיושב במשך כל התקופות.

תשובה על השאלה, משום־מה הוגדרה ח'רבת קדיש על־ידי סאריסאלן

6. במפת ה־P.E.F., גליון 6, משנת 1878, נראית יפה רשת־הדרכים באיזור באותה תקופה, שלא היתה שונה, כנראה, בהרבה מזו של תקופת המקרא: ממערב ומצפון לח'רבת קדיש עבר סעיף דרך־הים ממזרח לתבור אל לביא (לוביה), חיסין ונחל ארבל וירד לבקעת גנוסר ליד תל רקת (תל קניטרה־אקלטיה). מדרום וממערב לה עברה דרך השיירות "דרב אל חוורנה", שעלתה מתל ינועם (עבדיה) בנחל יבנאל ועברה דרך בקעת יבנאל אל בקעת בית־גטופה ומשם לעכו. על גבי הרכס של רמת־פורייה עבר בימים ההם שביל בכיוון צפוני־דרומי, בדומה לכביש אלומות—פורייה—טבריה עילית של ימינו. שביל צדדי חיבר את ח'רבת קדיש אל שביל רמת־פורייה, מצד אחד, ואל תל בית־ירה, מצד שני. גם בתוך מערכת השבילים נראית ח'רבת קדיש כמבודדת (ראה המפה).

7. ראה למעלה, הערה 3.

ציור 1

כאתר רומי־ביזאנטי⁸, ניתנה לאחר עריכת סקר נוסף בסביבתה: כ־250 מ' מח'רבת קדיש, בכיוון דרום־דרום־מערב וקצת יותר גבוה ממנה (ג.ג. 51.2), נמצא אתר המצוין בשם שייח' א־רומי (Sh. ar-Rūmī; נ.צ. 2022.2376). מקומו של אתר זה מעל לח'רבת קדיש, על קצה הצוק, ובייחוד מציאותן של שתי הבריכות עם שרידים של קירוי־קשתות, זיהו אותו מיד עם תיאור ח'רבת קדיש על־ידי סאריסאלו⁹. עכשיו ברור הטעם לעובדה, שלא ייחס כל חשיבות מיוחדת למקום זה, ציין אותו כאתר רומי־ביזאנטי קטן וקבע, שרק חרסים מועטים שליקט מתחתיו הם מתקופת־הברונזה ומתחילת תקופת־הברזל¹⁰. בריחוק־מה דרומה, על אותו קו־הגובה של ח'רבת קדיש וכ־400 מ' ממנה, נמצא מעיין קטן, המצוין במפת 1:20,000 בשם עין אל־מלאחה (Ein el-Mallāḥa), כשמה הקודם של כנרת המושבה. המעיין נובע אף בסוף הקיץ. וצמחייתו, שיש בה גם כמה עצים־דקל, מהווה בעונה זו אי ירוק קטן בלב צבעי הקמילה.

ממצא החרסים

החרסים לוקטו, כאמור, מן השטח של שדה־החורבות, מהמשכה של הטראסה לצד דרום וכן מן הטראסות הצרות שמתחתיה. נמצאו רק חרסים מועטים מתקופת־הברונזה הקדומה (ראה ציור 1:1, שפת קנקן). תקופת־הברונזה התיכונה א, שגם חרסיה מועטים הם, מיוצגת על־ידי חרס אפייני עם טביעות ציפורן (לוח ה, 4:1). שפע רב של חרסים מתקופת־הברונזה התיכונה ב מיוצג על־ידי שפות־הקדרות (ציור 1:2—3, 5; לוח ה, 4:2) ושפת הקובעת או הקערת (ציור 1:4). לתקופה זו, או לתחילת תקופת־הברונזה המאוחרת, יש לייחס את השפות של סירי־הבישול (ציור 1:6—7; לוח ה, 3:1). לתקופת־הברונזה המאוחרת א שייכת גם השפה של סירי־הבישול (לוח ה, 3:2). מתקופת־הברונזה המאוחרת ב נמצאו: שפות של סירי־בישול (ציור 1:8, 10; לוח ה, 3:3), קערה עם זיווי קל (ציור 1:9), קובעת כרומה, מחופה וממורקת (ציור 1:11; כלים דומים רבים נמצאו בחצור של סוף התקופה הכנענית), וחרס מצויר בצבעים חום ואדום (לוח ה, 4:3).

8. ראה חיבורו הנ"ל (למעלה, הערה 4), עמ' 84, וכן מפה 3 שבספר: מפת היישובים מן התקופה הרומית־ביזאנטית.
9. ראה שם.
10. ראה שם.

התקופה הישראלית א¹¹, שממנה נלקטו חרסים בשפע, מיוצגת על-ידי שפות של סיריבישול (ציור 1: 12—13; לוח ה, 4:3). מקבילות רבות להן נמצאו בשכבה XII של חצור). אף שבר-החרס המצויר בפסי-צבע אדומים (לוח ה, 4:4) הוא מתקופה זו, או מהתקופה הישראלית ב, שגם חרסיה פוזרים במקום בשפע רב. מהם ראויים לציון שפות של פכים (ציור 1: 14—16) ושפה של סיריבישול, שהוא טיפוסי לשכבה X בחצור (לוח ה, 5:3).

מן התקופה הישראלית ג נתגלו: שפות-קנקנים (ציור 1: 17—18), שפות של סיריבישול (ציור 1: 19—20; לוח ה, 6:3) וקערה מחופה וממורקת מירוק-אבניים (לוח ה, 5:4).

התקופה הפרסית מיוצגת על-ידי שפת קערה, רגל גבוהה של קערה (ציור 1: 21—22) וחרס אטי שחור "מזוגג" (לוח ה, 6:4); ואילו התקופה הביזנטית — על-ידי טביעה של "צלב-מאלטה" על גבי שבר קערה (לוח ה, 7:4).

נלקטו חרסים רבים מן התקופה הערבית, שהם מזוגגים ("ממלוכיים") ברובם, וכן חרסים ממאות השנים האחרונות.

מתוך ניתוח הממצא של החרסים ניתן לשחזר את תולדות המקום. בשלב הראשון לקיומה היתה, כנראה, ח'רבת קדיש יישוב-בת של בית-ירה, הגדולה בכל ערי האיזור בתקופת-הברונזה הקדומה. חשיבותה של ח'רבת-קדיש עלתה החל בתקופת-הברונזה התיכונה ב, והיא הגיעה לשיאה בתחילת התקופה הישראלית. מסקנה זו מבוססת בעיקר על השוואת ממדיה, שהגיעו ל-20 דונאם, לפחות, עם אלה של היישובים המוכרים לנו בגליל מתקופה זו. ששטחם אינו עולה, בדרך-כלל, על דונאמים מעטים¹². מן הראוי להטעים את חשיבותו של המקום גם בתקופת השלטון המצרי בארץ¹³ ובתקופת הממלכה המאוחדת. חורבן הבית הראשון לא הביא להפסקת היישוב במקום, שהוסיף להתקיים

11. החלוקה הפנימית בתוך התקופה הישראלית (הברזל) היא לפי י. אהרוני ורות עמירן. וראה מאמרם: A New Scheme for the Sub-Division of the Iron Age in Palestine, *IEJ*, VIII, 1958, pp. 171—184.

12. אהרוני (למעלה, הערה 5), עמ' 17—34.

13. דה האז מביא בספרו (למעלה, הערה 3) תצלומים של שתי חרפויות "הקסוסיות" וכן לוחית מצרית של השושלות ה-19—20 שנמצאו באתר.

ברציפות בכל התקופות, עד לחיסולו, כיישוב דל של נודדים, ערב מלחמת־השחרור.

בעיית הזיהוי

ההצעה לזהות את ח'רבת־קדיש בקדש־נפתלי של ברק שבגבול נפתלי הדרומי הועלתה, כאמור, על־ידי קונדר ונתקבלה גם על־ידי סמית, אף־כי מתוך הסתייגות־מה¹⁴. השערה זו נדונה בהרחבה במאמרו הנ"ל של י. פרס ולאחרונה על־ידי הד"ר י. אהרוני¹⁵. התאמתו של המקום מבחינה גיאוגראפית למסופר במקורות — קרבתו לתבור ולמקום־הקרב העיקרי לעומת קדש בגליל הרחוקה (תל קדס) — כבר הוכחה על־ידי החוקרים הללו.

הציון של "אלון בצענ(נ)ים אשר את קדש" (שופ' ד, יא), שהוא ודאי אותו מקום, הנזכר ברשימת גבולו הדרומי של נפתלי יחד עם אדמי הנקב, יבנאל ומפגש הגבול עם הירדן (יהו' יט, לג), מצביע על האיוור שבו יש לחפש את קדש־נפתלי, אף ללא כל קשר למלחמת דבורה.

נותרו קשיים מסוימים רק לגבי התאמת השם. סאריסאלו טען, שהוא בוטא "כדיש", אך כל העדויות האחרות סותרות את הנחתו זו, ואין ספק, שהקו"ף הקדומה נשתמרה בשם הערבי¹⁶. פחות בטוח הוא העניין של השתמרות השי"ן, שהרי ברוב המקרים הידועים לנו השתנתה השי"ן העברית לסמ"ך הערבית (כך, למשל, קדש בגליל היא קדס בפי הערבים). אמנם, קאמפפמייר, שהקדיש לבעיה זו פרק גדול במחקרו היסודי על השתמרות השמות הקדומים

14. ראה ספרו: G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holy*

*Land*²², London 1896, pp. 392–397

15. ראה למעלה, הערה 5.

16. חשוב בעיקר הכתיב: خربة قديش אצל: Palmer, *Survey of Western*

Palestine, Name List, London 1881, p. 128 ובאטלס של סמית: G. A. Smith,

Atlas of the Historical Geography of the Holy Land, London

Official: וכן: 1915, Map 20, Section III — Galilee: "Qadesh? (Qadish)";

Gazette of the Government of Palestine, Jerusalem, *Gazette Extra-*

ordinary, 15th June 1929, p. 668: "Kh. Qadish"

1: 100,000 ו־1: 20,000 — "Kh. al Qadish", "Kh. el-Qadish". וראה הערתו של

אהרוני בנדון בספרו (למעלה, הערה 5), עמ' 99, הערה 158.

בארץ־ישראל¹⁷, מצביע על מקרים שבהם נשתמרה השי"ן, כגון: עשתרות = תל עשתרה, גוש־חלב = ג'יש. זהו, לדעתו, התהליך הטבעי, אף־כי הנדירה, להשתמרותו של שם עברי בערבית, כל עוד לא חלו בו שינויים בהשפעת הארמית (מכמש — מכמס כבר במקרא!) או היוונית. במקרה שלנו נצטרך להניח, שהשם נשתמר בלא שהובנה משמעותו, שלא כרגיל בשמות עם היסוד "קדש" (קדש = קדס, קדש־ברנע = עין קדיס, בית־המקדש = בית אל־מקדס, ועוד).

נראה לנו, שבשיקול זה מכריע הממצא הארכיאולוגי, המצביע על מרכז יישובי בלתי־רגיל בגדלו בתקופת ההתנחלות הישראלית במקום המתאים, גם מן הבחינה הגיאוגרפית, לידוע לנו על מקומה של קדש־נפתלי. עירו של ברק בן־אבינועם. לעיר־מולדתו זו, המרכזית בתקופתה, קורא ברק את מתנדבי שבטי ישראל; כאן מסתירה אותם צלע ההר מעין הכנענים; וממנה הולכים הם ברגל, מהלך של פחות מיום (15 ק"מ בקראוויר) אל התבור, לקראת הנצחון המכריע על סיסרא, שר צבא יבין.

G. Kampffmeyer, Alte Namen im heutigen Palästina und Syrien, 17
 ZDPV, XV, 1892, 1–33, 65–116 ראה בעיקר הדיון הנוגע לבעייתנו בעמ'
 89–82.